

УДК 81+821.161.2]:373.5

Наталія Дика,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української мови
Гуманітарного інституту
Київського університету імені Бориса Грінченка

ЯКІСТЬ ЗАСВОЄННЯ ЛІНГВІСТИЧНИХ ПОНЯТЬ УЧНЯМИ СТАРШОЇ ШКОЛИ – ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ СУЧАСНОЇ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ

У статті висвітлено особливості засвоєння лінгвістичних понять учнями старшої школи. На часі головним є створення нових підходів до засвоєння лінгвістичних понять учнями старшої школи у процесі вивчення синтаксису, що максимально відповідатиме психолого-лінгвістичним закономірностям їхнього розвитку. Ефективна організація навчання синтаксису у сучасній школі зумовлена врахуванням особливостей типології, структури, планування, підготовки, побудови та організації сучасного уроку української мови, а також тенденцій його розвитку. Виокремлено та обґрунтовано етапи процесу засвоєння лінгвістичних понять у сучасній лінгводидактиці. Репрезентовано систему вправ, спрямовану на якість засвоєння лінгвістичних понять учнями старшої школи під час вивчення синтаксису.

Ключові слова: синтаксис; граматичні поняття; лінгвістичне поняття; мовна особистість; старша школа; мовна система; мовна компетентність; мовленнєві вміння.

В статье освещены особенности усвоения лингвистических понятий учащимися старших классов. Актуальным является создание новых подходов к усвоению лингвистических понятий учащимися старших классов в процессе изучения синтаксиса, максимально соответствующих психолого-лингвистическим закономерностям их развития. Выделены и обоснованы этапы процесса усвоения лингвистических понятий в современной лингводидактике. Представлена система упражнений, направленная на качество усвоения лингвистических понятий учащимися старших классов при изучении синтаксиса.

Ключевые слова: синтаксис; грамматические понятия; лингвистическое понятие; языковая личность; старшая школа; языковая система; языковая компетентность; речевые умения.

The article discusses the work on the study of linguistic concepts in the study of word combinations. Submitted by a system of exercises aimed at forming a linguistic concepts in the high school students in the study of syntax.

Argued stages of studying linguistic concepts in the study of word combinations.

Formation of linguistic concepts in the study of the phrase – a complex psycho-pedagogical problem. It is accompanied by complex internal processes, including perception, understanding, comprehension, synthesis, consolidation. This process can not be represented as a distinguished student activities. After all, the perception to some extent involved and awareness, and memory, and systematization.

Working with students of linguistic concepts in the study of syntax – a long process and it is not confined to the school curriculum. School provides only the basics of linguistic terminology taught to use their new knowledge in the practice and improve their continues throughout life.

Key words: *syntax; grammatical concepts; linguistic concepts; linguistic identity; high school; language system; linguistic competence; grammatical system.*

Постановка проблеми. Модернізація освітнього простору, розвиток і запровадження інформаційних технологій зумовлюють перегляд методологічних основ навчання української мови в загальноосвітніх навчальних закладах. Розгляд національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки, яка зумовлена необхідністю кардинальних змін, спрямованих на підвищення якості і конкурентоспроможності освіти, вирішення стратегічних завдань, що стоять перед національною системою освіти в нових економічних і соціокультурних умовах, інтеграцію її в європейський і світовий освітній простір на сучасному етапі розвитку національної освіти є актуальним [7].

На часі головним є створення нових підходів до засвоєння лінгвістичних понять учнями старшої школи у процесі вивчення синтаксису, що максимально відповідатиме психолого-лінгвістичним закономірностям їхнього розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття мовної особистості увійшло в наукові парадигми багатьох галузей людського знання (психології, філософії, лінгвістики, педагогіки, етнології та ін.), що засвідчує намагання сучасної науки через аспекти мовної особистості виокремити феноменальність людини.

У мовознавстві і лінгвокультурології поняття мовної особистості висвітлено виразно в працях Ю. Караулова, В. Карасика, Є. Єрмоленко, Л. Мацько, Ф. Бацевича та інших.

Метою статті є визначення якості засвоєння лінгвістичних понять як передумови формування сучасної мовної особистості.

Формування всебічно розвиненої, духовно багатой мовної особистості, спроможної на соціальну адаптацію і репрезентацію власної індивідуальності засобами різної мови є одним із пріоритетних завдань сучасної лінгводидактики. Провідною стає необхідність у підготовці грамотної людини з належним рівнем лінгвістичної компетентності, що ґрунтується

на системі знань про мову, одиниці мови всіх рівнів (фонетичного, лексичного, словотворчого, морфологічного, синтаксичного), які використовуються як будівельний матеріал для породження та розпізнавання висловлювань, а також правил оперування ними. Учні, засвоюючи мовну систему, формують мовленнєві вміння і навички, лінгвістичні поняття, удосконалюють культуру мови і мовлення.

Одне з основних завдань учителя-словесника – сприяти формуванню мовної і мовленнєвої компетентності учнів. Кожній особистості притаманна внутрішня (генетична) потреба розвитку, і вона реалізується не тільки нею самою, а й контактами та взаємодією з іншими особистостями, і лише в такий спосіб виходить на соціальну взаємодію з суспільством, народом, державою [6, с. 60].

На сучасному етапі у публікаціях особлива увага науковців, методистів, вчителів-словесників звертається на ґрунтовну філологічну підготовку учнів шкіл нового типу. Висвітлено чимало порад, практичних рекомендацій щодо вивчення мовного матеріалу (О. Глазова, О. Горошкіна, С. Караман, Л. Мацько, Л. Мамчур, С. Омельчук, М. Пентилюк, Г. Шелехова та ін.), що стали основою для навчально-виховного процесу в загальноосвітніх навчальних закладах.

Система наукових понять становить підґрунтя будь-якого навчального предмета. Без цієї системи неможливо розуміння, переосмислення й усвідомлене засвоєння будь-якого розділу мови, а зокрема синтаксису.

Навчальною програмою з української мови для учнів загальноосвітніх навчальних закладів передбачено засвоєння значної кількості мовних понять: лексичних, правописних (орфографічних, пунктуаційних), граматичних (морфологічних і синтаксичних), стилістичних тощо.

Поняття, як основна форма пізнання, узагальнено відображає предмети і явища дійсності на основі фіксації їх властивостей і відношень, слугує необхідною складовою частиною абстрактного мислення, посідає вагомe місце у процесі осягнення дійсності. Поняття не просто слугує формою відображення дійсності, а й розкриває сутнісні характеристики речей, внутрішні, корінні модифікації, що визначають властивості предметів, їх суперечливу природу [1, с. 87].

Якість засвоєння лінгвістичних понять під час вивчення синтаксису – складна психолого-педагогічна проблема. Робота супроводжується складними внутрішніми процесами, які включають сприйняття, розуміння, осмислення, узагальнення, закріплення. Цей процес неможливо уявити як розрізнявальні види діяльності учнів. Адже у сприйнятті певною мірою бере участь і усвідомлення, і запам'ятовування, і систематизація. Як наголошують психолінгвісти, для розумового розвитку учнів важливі не тільки набуття знань, але й самі розумові операції, заходи добре «відпрацьовані» і стійко закріплені, завдяки тому знання набувають динамічності й дієвості [3, с. 77].

Сучасні психолого-педагогічні дослідження засвідчують, що якість виконання діяльності і її результат значною мірою залежать від потреб і спонукань індивіда, його мотивації, адже саме мотивація викликає спрямовану активність [5, с. 47]. Тому для досягнення позитивних результатів щодо процесу засвоєння лінгвістичних понять під час вивчення синтаксису необхідно підтримувати мотивацію учнів. На розвиток внутрішньої мотивації позитивно впливають такі фактори:

- усвідомлення учнями власної автономії;
- відчуття старшокласниками власної компетентності;
- ситуація вільного вибору;
- внутрішня мотивація учіння і приклад вчителя.

Існують різні наукові концепції щодо особливостей процесу формування лінгвістичних понять школярами. Заслугове на увагу концепція М. Шардакова, згідно з якою пропонується проводити роботу з формування лінгвістичних понять за такими етапами: *організація спостереження явищ; збагачення спостережень; виділення загальних і істотних ознак досліджуваних предметів і явищ; уточнення; визначення понять; вправи з практичного застосування понять і перевірка їх засвоєння; розширення і поглиблення понять* [9, с. 127].

Погоджуємося з думкою С. Омельчука, що «розуміння нових для учнів як граматичних понять, так і визначень, і граматичних правил найуспішніше відбувається за тих умов, якщо, по-перше, спочатку виокремлювати основні ознаки, що у своїй сукупності становлять поняття, визначення чи правило; по-друге, точно визначити розумові операції, що передбачають виявлення необхідних ознак; по-третє, встановлювати послідовність виконання цих розумових логіко-граматичних операцій [8, с. 128].

На нашу думку, процес формування граматичних понять охоплює п'ять етапів: *демонстрування учням різних мовних явищ, шляхом пошукової роботи, яка спрямована на розпізнання нового лінгвістичного поняття поряд з раніше вивченим; спостереження та аналіз мовного матеріалу з метою виділення істотних ознак поняття; порівняння – способом зіставлення і протиставлення виявлених властивостей; абстрагування способом закріплення їх у відповідних термінах; узагальнення поняття шляхом застосування терміна до інших мовних явищ.*

Якість засвоєння лінгвістичних понять під час вивчення синтаксису залежить від комплексного вивчення понять з різних розділів української мови, а матеріал змістової лінії програми спрямований на засвоєння функцій граматичних одиниць як важливої передумови формування практичних умінь і навичок учнів у різних видах мовленнєвої діяльності.

Зрозуміло, щоб результат був успішним учитель повинен чітко і правильно організувати навчальну діяльність учнів, бездоганно володіти теоретичним і практичним матеріалом, знати специфічні особливості процесу опанування лінгвістичними поняттями, вміти зацікавити учнів.

Серед вправ і завдань, які сприяють якості засвоєння лінгвістичних понять в учнів старшої школи під час вивчення синтаксису нами було виокремлено:

Ефективність формування лінгвістичних понять залежить від специфіки навчального матеріалу. Значні можливості для такої роботи закладено в розділі «Синтаксис».

Наприклад, опрацюючи тему «Односкладні речення» відповідно до п'яти етапів (зазначених вище), робота може бути спланована так:

➤ демонстрування учням різних мовних явищ шляхом пошуково-вибіркової роботи;

Перший етап

Творче спостереження

Прочитайте. Доповніть подану схему назвами видів тих речень, які містяться в тексті, але не представлені на схемі. Відповідь обґрунтуйте.

Зима! Кого не чарувала її казкова краса, кому не пам'ятний отой галас, коли качають снігову бабу, де і радість першого снігу, і зашпори в руках, і невдоволення тим, що комусь, а не тобі, вдалося першому причепити тій бабі голову. Крик, сміх, плач – усе зливається. І так з ранку до пізнього вечора (М. Олійник).

➤ спостереження учнів над цими мовними явищами з метою встановлення їх прикметних ознак, властивостей, взаємозв'язків на основі колективного опрацювання опорної схеми.

Другий етап

Робота з таблицею

Доповніть таблицю, вписавши у відповідні колонки речення, відповідно до різновиду односкладних речень та способу вираження головного члена речення. Усно визначте спосіб морфологічного вираження в них головного члена.

Способи вираження головного члена означено-особових речень	1) дієсловом 1-ої особи однини теперішнього чи майбутнього часу	Способи вираження головного члена неозначено-особових речень	1) дієсловом 3-ої особи множини теперішнього часу
	2) дієсловом 1-ої особи множини теперішнього чи майбутнього часу		2) дієсловом 3-ої особи множини майбутнього часу
	3) дієсловом 2-ої (зі звертанням) особи теперішнього чи майбутнього часу		3) дієсловом у формі множини дійсного способу минулого часу
	4) дієсловом наказового способу		

➤ порівняння – способом зіставлення і протиставлення виявлених властивостей шляхом дослідження-трансформації.

Третій етап

Творче конструювання

Трансформуйте подані односкладні речення в двоскладні. Як зміниться при цьому семантика речень. Відповідь аргументуйте. Визначте тип односкладного речення та спосіб вираження головного члена речення (за необхідності користуйтеся таблицями з попередньої вправи).

1. Любіть життя, шануйте кожен день, робіть йому коштовні подарунки з колосся золотого, з новобуд, з пісень, з натхнення творчого, з окриленої думки. 2. Не обіцяй в біді згадати друга, а просто другом будь йому завжди. 3. Ніколи не треба втрачати горизонту. Втратиш горизонт, голова піде обертом і не досягнеш мети.

➤ абстрагування виявлених властивостей способом закріплення їх у відповідних термінах, застосовуючи творче моделювання.

Четвертий етап

Напишіть творчу роботу «На крилах мрії», використовуючи односкладні речення, які б відповідали поданим схемам, відповідно до вираження головного члена речення.

☐	Головний член односкладних речень виражається:	☐	дієсловом першої особи однини та множини дійсного способу;	☐	дієсловом другої особи однини та множини дійсного способу;
☐	дієсловом наказового способу;	☐	дієсловом 3-ої особи множини теперішнього часу;	☐	дієсловом 3-ої особи множини майбутнього часу;
☐	дієсловом у формі множини дійсного способу минулого часу;	☐	дієсловом у формі 2-ої особи однини теперішнього чи майбутнього часу;	☐	дієсловом другої особи множини;
☐	дієсловом у формі 2-ої особи однини і множини наказового способу;	☐	дієсловом у формі 1-ої особи множини теперішнього або майбутнього часу;	☐	дієсловом у формі 3-ої особи множини;
		☐	дієсловом чоловічого роду минулого часу.		

➤ узагальнення поняття шляхом застосування терміна до інших мовних явищ, яким властиві раніше встановлені ознаки — лінгвістична творча робота.

П'ятий етап

Випишіть з улюбленої книги (поетичної збірки) текст. Побудуйте та накресліть «Піраміду частотності вживання односкладних речень у художніх текстах»: 1 варіант (прозових), 2 варіант (поетичних). Порівняйте показники. Зробіть висновки.

Висновки і перспективи. Шкільна граматики представлена системою, в якій наявні всі основні ланки граматичної будови нашої мови. Граматична система базується на здатності слів змінюватися і сполучатися в речення за певними законами, що склалися в певній мові і є для неї специфічними, невід'ємними [2, с. 99]. Умовою якісного засвоєння лінгвістичних понять учнями старшої школи повинна стати опора на теорію граматики та психологічну теорію діяльності, що дасть змогу підвищити мотивацію навчальної діяльності, ефективно використати й активізувати зв'язок мовлення та мислення. Саме цим зумовлена потреба активізуватися та впровадити в навчальних процес оновлену систему завдань і вправ, характер яких вимагає від учнів активного оперування ознаками поняття, націлює їх на розуміння ролі досліджуваних категорій у мовній системі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Войшвилло Е. К. Понятие как форма мышления: логико-гносеологический анализ / Е. К. Войшвилло. – М. : Изд-во МГУ, 1989. – 239 с.
2. Дика Н. М. Лінгводидактичні особливості засвоєння граматичних

- понять учнями 8–9 класів / Н. М. Дика // Освітологічний дискурс. – 2015. – № 3 (11). – С. 90–101.
3. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики / А. А. Леонтьев. – М. : Смысл. – 1999. – 288 с.
 4. Мамчур Л. І. Розвиток мовної особистості у контексті сучасної шкільної освіти / Л. І Мамчур // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету. – 2013. – Ч. 2. – С. 291–298.
 5. Маркова А. К. Формирование мотивации учения / А. К. Маркова, Т. А. Матис, А. Б. Орлов. – М. : Просвещение, 1990. – 192 с.
 6. Мацько Л. І. Українська мова в освітньому просторі: Навчальний посібник для студентів-філологів освітньо-кваліфікаційного рівня «магістр» / Л. І. Мацько. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – 607 с.
 7. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на 2012–2021 роки [електронний ресурс]. – Режим доступу: (<http://www.mon.gov.ua/ua/often-requested/state-standards/>).
 8. Омельчук С. А. Навчання морфології української мови на засадах дослідницького підходу: теорія і практика: [монографія] / С. А. Омельчук. – К. : Генеза, 2014. – 368 с.
 9. Шардаков М. Н. Мышление школьника / М. Н. Шаркадов. – М. : Учпедгиз, 1963. – 254 с.